

УДК 159.9.07. – 123.1.314.04

Ставицький О. О.

ІНТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ОСНОВНИЙ ПРОЯВ ГАНДИКАПІЗМУ

У статті аналізуються особливості формування інтолерантності як чинника, що обумовлює появу гандикапізму та разом з тим є одним з його проявів. Визначаються структурні елементи інтолерантності та специфіка її прояву щодо людей з обмеженими фізичними можливостями.

Ключові слова: гандикапізм, інтолерантність, дискримінація, інвалідність, остракізм, сегрегація.

В статье анализируются особенности формирования интолерантности как фактора, который обуславливает появление гандикапизма и вместе с этим является одним из его проявлений. Определяются структурные элементы интолерантности и специфика её проявления по отношению к людям с ограниченными физическими возможностями.

Ключевые слова: гандикапизм, интолерантность, дискриминация, инвалидность, остракизм, сегрегация.

The article analyzes the peculiarities of forming of intolerance, as a factor that determines the appearance of handicaps and however it is one of its manifestations. The structural elements of intolerance and specificity of its expression in relation to people with disabilities define.

Key words: handicaps, intolerance, discrimination, disability, ostracism, segregation.

Аналізуючи праці сучасних вітчизняних та зарубіжних дослідників, можна простежити недостатньо глибокий аналіз проблеми психології гандикапізму загалом та зокрема його витоки, причин та особливостей прояву. Не достатньо дослідженим є також явище інтолерантності та його зв'язок з гандикапізмом.

Враховуючи це, метою нашої статті є теоретичний аналіз взаємозв'язку явищ інтолерантності та гандикапізму.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасному сус-

пільстві явище інтолерантності набуває все більшого поширення, зумовлюючи появу таких негативних соціально-психологічних явищ, як збільшення кількості злочинів, терористичних актів, етнічну, релігійну, культурну нетерпимість, негативне ставлення до окремих категорій осіб, зокрема інвалідів.

Сьогодні суспільство знаходиться на межі двох тисячоліть, що породжує потребу в редагуванні та перегляді людських цінностей і норм, однією з яких повинна стати толерантність. Етичне ставлення, терпимість до різних соціальних категорій населення є запорукою розвитку гармонійного суспільства.

В цілому поняття “інтолерантність” розглядається з позиції його психологічного і соціального значення та використовується в ситуаціях, коли чийсь образ почуттів, думок чи дій оцінюється як відмінний від очікувано-звичного, виглядає загрозово і викликає несхвалення [6].

Погляди на інтолерантність, що поширені сьогодні в науці, дещо різняться між собою. Інтолерантність розглядається як неприпустима, нетерпима поведінка, неприйняття чужої думки [7]; як риса, що зумовлює недопущення участі в будь-чому інших людей, які відрізняються від індивіда за певними ознаками; як негативний атрибут, що має національну специфіку [9], стереотипи, породжені необізнаністю [5], переконання, що власна група, система поглядів, спосіб життя є кращими за інші [8].

Інтолерантність, що поширена сьогодні в суспільстві, має свої культурно-історичні витоки. У результаті взаємодії між людьми різних національностей, конфесій, професійного спрямування, певних фізичних особливостей склались певні стосунки та сформувались стереотипи, які зумовили схематичне, спрощене сприйняття представників різних груп у подальшому. Оскільки соціум складається з людей різних національностей, релігійних уподобань, соціальних прошарків, невід’ємною ознакою є розподіл їх згідно зі специфікою ідентичності, яка є спільною для представників окремих груп із певними рисами, що їх об’єднують. Саме на основі специфіки ідентичності формується толерантне чи інтолерантне ставлення до представників різних груп, зокрема до людей з обмеженими фізичними можливостями. Якщо такі люди сприймаються як чужорідні, як представники іншої соціальної групи, до них часто виникає інтолерантне ставлення. Їх не приймають, сприймають як неповноцінних, наділяють негативними якостями, що є ознаками гандикапізму.

У нашому суспільстві поширеними є дискримінаційні тенденції, на передній план ставляться саме відмінності між людьми, а не те спільне, що їх об’єднує, соціально-психологічний статус однієї групи штучно завищується, а позитивні характеристики іншої нівелюються та не помічаються. Саме це слугує основою поширення та розвитку інтолерантних тенденцій, зокрема до інвалідів, щодо яких у суспільній свідомості панує багато негативних стереотипів.

Інтолерантність, ксенофобія, дискримінація, гандикапізм є тими явищами, що руйнують суспільні відносини, призводять до погіршення соціальної ситуації як у міжособистісних стосунках, групах, так і в соціумі в цілому. Вони провокують зростання напруженості, появу конфліктів, що можуть набувати національних масштабів. Люди, які живуть у суспільстві, у якому поширені такі небезпечні соціально-психологічні явища, позбавлені почуття безпеки та стабільності, що призводить до все більшого загострення конфліктів та руйнування міжособистісних стосунків. Суспільство, в якому панують інтолерантні тенденції, прагне до стирання відмінностей між людьми, не дозволяє їм проявити власні, індивідуальні риси та підкреслити свою унікальність.

У рамках основних психологічних шкіл інтолерантність прямо чи опосередковано співвідноситься з багатьма добре вивченими явищами. Так, психоаналітичний підхід дозволяє інтерпретувати прояви толерантності-інтолерантності в аспекті функціонування психологічного захисту і стратегій поведінки, діалектики само-тотожності і внутрішнього конфлікту із зовнішнім середовищем. Когнітивна психологія утворює ґрунт для розуміння таких важливих механізмів формування і прояву толерантності-інтолерантності, як соціальна категоризація, когнітивний дисонанс, соціальні установки, соціальні стереотипи і атрибуції. У біхевіористичній психології моделюються окремі аспекти прояву толерантності-інтолерантності, що базуються на задоволенні соціальних потреб, відреагуванні соціальних страхів, адекватному прийнятті нвколишніх та самого себе, формуванні основ агресивної поведінки – як однієї з крайніх форм прояву інтолерантності. Гуманістична психологія розкриває нормативну, ціннісно-орієнтаційну та особистісно-смыслову сторони інтолерантності [6].

Брандт З. В. виділяє такі ознаки інтолерантності: націоналізм, шовінізм, ксенофобія; насильство, агресія; фанатизм, цинізм; роздратування, забобони, негативні стереотипи [1].

Якщо націоналізм, шовінізм та ксенофобію можна віднести до етнічної інтолерантності, то решту ознак можна вважати проявами гандикапізму.

Найбільш небезпечною з них є *агресія*. Агресія щодо інвалідів є поведінковим проявом, спрямованим на завдання шкоди, провокацію негативних емоційних станів, а в крайніх випадках на знищення іншого індивіда або групи. Агресія до людей з особливими потребами може проявлятися в пасивній чи активній формі. Пасивна агресія полягає в негативному ставленні до інвалідів, небажанні з ними спілкуватися та взаємодіяти. Активна форма проявляється у відкритих проявах агресії, таких як цькування, приниження, переслідування. Слід також зазначити, що серед людей з обмеженими можливостями часто спостерігаються прояви аутоагресії, коли людина не приймає сама себе, не може змиритися з фактом інвалідності та не має ресурсів для створення позитивного образу “Я”. Такі люди особливо страждають від проявів гандикапізму, оскільки в них ослаблені механізми психологічного захисту, та можуть опинитися на межі суїциду. Розвитку агресивності як особистісної риси може протистояти наявність таких характеристик, як емпатійність, адекватна ідентифікація і децентралізація. Наявність цих рис сприяє формуванню здатності розуміти навколишніх, співчувати їм та сприймати їх як цінність, неповторну індивідуальність.

Базуючись на працях В. Мижі [4], ми виділили стадії формування інтолерантності як індивідуально-особистісного прояву: загальна інформація щодо суб'єкта взаємодії; формування негативного враження про особистість чи групу; виділення подібних і відмінних ознак; відсутність поваги до відмінностей та ідентичності іншого; перехід від простого споглядання до активних дискримінуючих дій.

Ми погоджуємось із думкою В. Мижі, який виділяє такі показники інтолерантності, як наявність негативних стереотипів, кепкування, дискримінація, остракізм, цькування, переслідування, приниження, сегрегація, репресії, розправа [4].

Негативні стереотипи є одним з основних елементів інтолерантності та гандикапізму, оскільки саме вони зумовлюють формування враження про людину на основі однієї її риси чи особливості. У випадку сприймання людей з особливими потребами такою рисою стає інвалідність, певний фізичний (фізіологічний, психічний) недолік. Стереотипне сприйняття не дозволяє поба-

чити в людині з обмеженими можливостями особистість. Люди, обтяжені стереотипами, бачать перед собою лише людину, що відрізняється від них, сприймаючи її як неповноцінну. У цьому випадку стигма, що накладається на інваліда, є основним, найважливішим чинником оцінки особистості, на основі якої формується ставлення до неї та міжособистісні стосунки.

Іншими показниками інтолерантності є *кепкування та цькування*, які проявляється в образливих виразах, негативному ставленні та бажанні підкреслити недоліки інваліда, його несхожість на інших – представників здорового соціуму. Кепкування є ознакою низького культурного рівня індивіда, антигуманних тенденцій, що виявляються при оцінці навколишніх. Принижуючи людей з особливими потребами, такий індивід підвищує у власних очах свою самооцінку, самостверджується за рахунок іншого, того, кого вважає слабшим.

Наступним елементом інтолерантності є *дискримінація*. Хоча сьогодні у суспільстві передбачено низку пільг для інвалідів, розроблено систему соціальної підтримки, їх дискримінація починається ще до моменту народження. Сучасні методи діагностики дозволяють виявити інвалідність ще в процесі розвитку плода, і в такому разі матері пропонують переривання вагітності. Після народження в такої дитини також набагато більше шансів бути покинутою, ніж у здорової, оскільки саме таких дітей найчастіше залишають у пологових будинках. Дискримінація продовжується і в освітніх закладах, де здорові діти, а іноді і вчителі насміхаються над інвалідом, не сприймають його як повноцінного члена групи. Якщо ж дитина йде у спеціалізовану школу, то зазвичай отримує нижчий рівень освіти, ніж звичайні діти, оскільки в кожній людині інвалідність зумовлює індивідуальні зміни, та потребує застосування індивідуального підходу. Дискримінація людей з особливими потребами продовжується при виборі професії та працевлаштуванні, оскільки багато освітніх закладів і робочих місць просто не мають необхідних умов для перебування там інвалідів. Сьогодні лише незначна кількість інвалідів мають роботу, хоча об'єктивно більшість видів інвалідності не призводять до неможливості здійснення трудової діяльності в цілому, а лише обмежують виконання окремих її видів. Отже, хоча Україна підписала Конвенцію про права інвалідів ООН, дискримінація щодо них продовжує панувати в нашому соціумі.

Остракізм також є проявом інтолерантності. Хоча спочатку цей термін стосувався усунення політичних діячів із відповідних посад, позбавлення певних привілеїв, сьогодні від набув більш широкого значення, і використовується щодо категорій осіб, до яких суспільство ставиться з осудом і які піддаються гонінню та переслідуванню. До цієї категорії можна віднести людей з обмеженими можливостями.

Приниження як прояв інтолерантності виявляється в діях, що провокують зниження самооцінки людини з обмеженими можливостями, формування негативного самоствалення та відсутність самоповаги і поваги навколишніх. Постійне приниження призводить до формування таких рис, як замкнутість, недовірливість, некоммунікабельність, що ще більше ускладнює міжособистісні стосунки.

Сегрегація та репресії також є небезпечними елементами інтолерантності щодо інвалідів, оскільки зумовлюють їх вимушене відділення від здорового соціуму. Хоча в нашій країні адміністративна сегрегація щодо людей з особливими потребами відсутня, неофіційна сегрегація продовжує існувати. Здорове суспільство відокремлює інвалідів в окрему групу, сприймаючи їх на основі негативних стереотипів як людей неповноцінних, які не можуть стати корисними членами соціуму.

Ознакою сегрегації інвалідів є те, що їх розглядають як меншину. Зокрема Американський Рух за права людей з вадами здоров'я розглядає інвалідів саме як меншину, тобто як спільноту людей, наділену меншими можливостями впливу. Такі меншини страждають від утисків з боку суспільства і сприймаються як коаліція, а не просто як особи, що зазнають труднощів через певні вади. Члени Руху відстоюють думку, що інвалідів не можна сприймати як людей неповноцінних. Це особи, що мають фізичні або психологічні особливості, що відрізняють їх від інших, але не роблять менш значущими для соціуму. Меншина певною мірою протиставляє себе більшості, відстоюючи власні інтереси та добиваючись рівності. При цьому меншість відчуває себе відокремленою, формує власну групову ідентичність. Характерною ознакою меншості є її активність, оскільки тільки відстоюючи свої позиції, вона може ознайомити більшість зі своїми потребами. Таким чином активність групи компенсує порівняно незначну кількість її членів. Більшість, зі свого боку, усвідомлює відмінності меншості, та, якщо йдеться про цивілізоване суспільство, намагається задовольнити її потреби

і створити умови для її виживання. Можна виділити різні варіанти існування меншин, одним з яких є сегрегація. Іншим варіантом є інтеграція, коли інваліди перестають існувати як окрема спільнота та стають частиною здорового соціуму, має з ним гармонійні стосунки й не зазнає дискримінації. Цей шлях є популярним сьогодні в суспільстві, про що свідчить значна кількість програм, спрямованих на злиття індивіда зі здоровим суспільством, максимальне включення їх у соціальні процеси. Незважаючи на це, тенденція інтеграції інваліда залишається перспективним напрямком розвитку суспільства, тоді як домінуючими на сьогодні залишаються сегрегативні процеси.

Переслідування та розправа є крайніми формами інтолерантності, її найбільш антигуманними проявами, недопустимим у сучасному суспільстві. Вони проявляються у здійсненні активних ворожих дій щодо інвалідів, завдані їм фізичної чи психологічної шкоди, страждань.

Поняттям, протилежним за змістом інтолерантності, є *толерантність*. Існують різні визначення поняття “толерантність”. Найбільш поширеним трактуванням є розуміння толерантності як терпимості до когось чи до чогось. У соціальному аспекті толерантність лежить в основі культурних вимірювань людської суб’єктивності, є “барометром”, який певною мірою дозволяє визначити рівень суспільної зрілості людей, культуру учасників соціального спілкування, їх готовність до спільного пошуку шляхів примирення, згоди та миру. Толерантність вимагає певного самообмеження, буває принциповою, тобто базується на твердих переконаннях про її необхідність, та прагматичною, тобто ситуаційною, зумовленою практикою відносин [10].

Як соціальний термін, толерантність використовується для характеристики ситуацій діалогу культур, досягнення консенсусу, раціонального обґрунтування пріоритетності пошуку шляхів мирного і стабільного співіснування в умовах різноманітності. Термін інтолерантність використовується для опису ситуацій прояву насильства, дискримінації, порушення прав людини, підвищення соціальної нестабільності, прагнення до жорсткої одноманітності [6].

Толерантність як інтегральна характеристика особистості включає такі компоненти: психологічну стійкість, систему позитивних установок, комплекс індивідуальних якостей, систему особистих і групових цінностей [8].

Психологічна стійкість полягає у здатності протистояти негативним впливам зовнішнього середовища, зберігати внутрішню гармонію в нестабільних умовах та несприятливих ситуаціях. Вона зумовлює формування стресостійкості, знижує частоту виникнення внутрішньої напруги та негативних емоційних станів. Відповідно, така людина буде з більшою імовірністю позитивно сприймати себе та навколишніх, у тому числі інвалідів, та меншою мірою підпадати під вплив соціуму, насиченого стигмами.

Система позитивних установок щодо інвалідів зумовлює їх сприйняття як людей повноцінних, нічим не гірших за інших, наділених неповторними індивідуальними рисами і здатними до повноцінного життя та самореалізації в соціумі.

До *комплексу індивідуальних якостей*, притаманних толерантній особистості, на нашу думку, належать такі риси, як чуйність, терпимість, гуманність, великодушність, емпатійність, доброзичливість та інші. Сукупність цих рис зумовлює позитивне сприйняття та оцінку людей з особливими потребами, побудову з ними сприятливих міжособистісних стосунків.

До *системи особистих і групових цінностей* толерантної людини можна віднести такі: сприйняття іншої людини як індивідуальної та неповторної істоти; гуманне ставлення до навколишніх; побудова взаємовідносин на основі рівності; повага до себе та навколишніх; відсутність негативних стереотипів.

Толерантність та інтолерантність може поширюватися на різноманітні аспекти життєдіяльності людини. Як особистісна характеристика толерантність проявляє себе у ставленні до себе, до інших, до власної групи (груп), до інших груп, до світу в цілому. Залежно від сфер прояву визначають національно-етнічну, релігійну, класово-соціальну, географічну, політичну, гендерно-сексологічну, вікову та інші види толерантності [2].

Для створення рівноваги між толерантністю та інтолерантністю необхідно розробити стратегію формування толерантного ставлення в суспільстві. Перший етап вироблення толерантності в особистості може носити освітній характер, наприклад, включення в систему освіти спеціальних курсів, предметів і тренінгів, включаючи ознаки опозиції (толерантність і інтолерантність). Другий етап може полягати у визначенні меж толерантності, що дозволить отримати кількісну інформацію. Важливим моментом у цій стра-

тегії є також розробка і прийняття законів, що сприяють розвитку й підтримці толерантності на правовому рівні [1].

Толерантність як багатомірна характеристика особистості не притаманна людині від народження, та може ніколи не проявлятися, якщо не буде спеціально вихованою, сформованою. Виховання толерантності передбачає відмову від соціальних стереотипів на користь об'єктивного, неупередженого, тверезого ставлення до будь-якої людини, незважаючи на її індивідуальні особливості [3].

Для того, щоб контролювати прояви інтолерантності, гандикапізму та ксенофобії, виховання повинно бути орієнтоване на формування таких якостей, як позитивне ставлення до себе та до інших; прийняття відмінностей, які існують між людьми; відсутність прагнення до утворення одноманітного соціуму, де людина не має права на самовираження, оскільки, таким чином, набуває індивідуальних, неповторних характеристик, стає не такою, як усі.

Висновки: Інтолерантність є невід'ємною від гандикапізму. З одного боку, її можна розглядати як його основу чи причину, а з іншого – як його прояв. Джерелами формування інтолерантності до інвалідів, на нашу думку, є складне соціально-економічне становище, що панує сьогодні в державі, та призводить до зростання жорстокості соціуму; низький рівень індивідуальної культури окремих індивідів, що зумовлює негативне ставлення до людей з обмеженими можливостями; негативні взірці та стереотипи, що склались в суспільній свідомості й провокують формування гандикапізму.

Інтолерантність, поряд із гандикапізмом, є загрозливим соціально-психологічним явищем, оскільки провокує загострення і без того конфліктні суспільні відносини, зокрема щодо категорій населення, які за певними ознаками відрізняються від основної маси, а саме: релігійними, політичними, етнічними чи фізичними. Тому, важливим завданням, яке стоїть перед науковцями і практиками, є розробка системи профілактики і корекції інтолерантних проявів та недопущення подальшого поширення і розвитку цього явища.

Перспективні напрямки дослідження. Перспективним напрямком дослідження ми вважаємо подальше дослідження особливостей проявів гандикапізму, аналіз його причин та наслідків впливу на окрему особистість і на соціум в цілому.

Література:

1. Брандт З. В. Толерантность и интолерантность: два полюса одной культуры / З. В. Брандт [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://lib.socio.msu.ru>.
2. Декларація принципів толерантності // Педагогіка толерантності. – 1999. – № 3, 4. – С. 12-14.
3. Линецкая Н. М. Интолерантность в структуре индивидуальности: психофизиологические предикторы / Н. М. Линецкая: Дис. ... канд. психол. Наук : 19. 00. 02 : Уфа, 2004. – 148 с. РГБ ОД, 61:05-19/185.
4. Мижа В. Виховання толерантності / В. Мижа [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://osvita.ua/shool/technol/1117>.
5. Назаров В. Л. Толерантность и вопросы реформирования российского образования / В. Л. Назаров // Ассоциации, центры и клубы ЮНЕСКО : воспитание в духе мира и толерантности : Тез. выступлений участников круглого стола, 9-13 июля 1999. – С. 4-8.
6. Павлова О. С. Формирование толерантности студентов через развитие позитивной этнической идентичности / О. С. Павлова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.fpo.ru/etnopsy/pavl-formirovanie1.html>.
7. Словарь русского языка. – Т. 4. – М. : Институт русского языка, 1961, 698 с.
8. Солдатова Г. У. Практическая психология толерантности / Г. У. Солдатова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.tolz.ru/library/?de=0&id=425>.
9. Феномен экстремизма. / Под ред. Козлова А. А. Изд. С.-Петербург ун-т, 2000. – С. 28-39.
10. Этнологический словарь : Этнос. Нация. Общество / редкол. : Козлов В. И. [и др.] – М., 1996. – Вып. 1. – С. 148-149.